

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק תשיעי

ברכות הראיה

סוגיה כג: ברכות השחר

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה כג: ברכות השחר

רקע

הגמ' מביאה את ברכות השחר, ומגדירה מתי מברכים כל ברכה. האם הגדרה זו מחייבת? שים לב לסדר הברכות, מה ניתן ללמוד מסדר זה?

מקורות

- א. גמ' ס: "כי מתער אומר א-להי נשמה... גומל חסדים טובים לעמו ישראל" מנחות מג:--מד. "תניא היה רבי מאיר אומר חייב אדם לברך מאה ברכות... עבד זיל טפי" ב. תוס' ד"ה כי שמע, כי פריס רי"ף מד.-מד: "וכי מיתער לימא הכי... עבד זיל טפי"; תלמידי רבינו יונה ד"ה כי רא"ש סי' כג, "וכי מיתער לימא הכי א-להי נשמה..." רמב"ן פסחים ז: ד"ה והא דאמר שמואל, "והוי יודע שלא כלל שמואל כאן... תורה היא" [מובא בר"ן פסחים ד. ד"ה והאי כללא, ומיהו בירושלמי] ג. רמב"ם הל' תפלה פ"ז הל' א-ט ד. שו"ע סי' מו, ומשנה ברורה

חידושי הרמב"ן פסחים ז: ד"ה והא דאמר שמואל והוי יודע שלא כלל שמואל כאן אלא כל המצות כולן, אבל שאר ברכות ברכת הנהנין ודאי קודם שיהנה מהן, שאסור ליהנות מן העולם הזה בלא ברכה כדאיתא בברכות [לה.], ואם ברכת השבח הם כגון אותם שבפרק הרואה ודאי לאו עובר לעשייתן מברכין אותן אלא לאחר מכאן, שאין ראוי לומר כשיתקרב לראות הים הגדול יהא עוצם עיניו ומברך ורואה אלא רואה ומברך וכן בכולן, ולפיכך נהגו לסדר סדר ברכות של שחרית בבית הכנסת, שאף על פי שישמע התרנגול בחצי הלילה מברך עליו בשחר, דכיון דלאחר כן מברך לא נתנו בהם חכמים שיעור תכיפה. ומיהו בירושלמי אמרו במסכת ברכות גבי בריקים: היה יושב בבית הכסא או בבית ספקלריא אם יכול הוא לצאת ולברך בתוך כדי דבור יצא ואם לאו לא יצא, נראה מזה שאין ברכת השבח אלא בתוך כדי דבור של ראייה ושמיעה, ועוד נראה לי שסדר ברכות הללו של שחרית ברכות שבח הן על נוהג העולם ואפילו לא שמע שכוין מברך עליו וכן בכולן, וכן נהגו ומנהג ישראל תורה היא.

הסבר הסוגיה

כי מתער אומר: א-להי נשמה שנתתי בי טהורה היא... גומל חסדים טובים לעמו ישראל.
[גמ' ס:]

הגמ' מונה שתיים עשרה ברכות שמברכים בכל יום, ונחלקו הראשונים בהבנת מהותן. הרמב"ם [הל' תפלה פ"ז הל' ז-ט] סובר שהברכות נתקנו על ההנאה האישית, ואילו הרמב"ן [פסחים ז: ד"ה והא דאמר שמואל] וזה"ל [פסחים ד. ד"ה ומיהו] סוברים שהברכות נתקנו כברכות

שבח על סדר העולם ומנהגו. לדעת הרמב"ם הברכות נתקנו על התועלת האישית, ולכן אדם שלא נתחייב בברכה אינו מברך אותה. לא שמע קול תרנגול - אינו מברך "הנותן לשכוי בינה", לן בכסותו - אינו מברך "מלביש ערומים", וכן שאר הברכות. הרמב"ן והר"ן חולקים, ולדעתם כל אחד מברך את הברכות כולן, אפילו אם לא התחייב בהן.

התוס' [ד"ה כי שמע, כי פריס] והרא"ש [סי' כג] נוקטים שיטת ביניים. לדעתם חלק מהברכות נתקנו על סידור העולם וכל אחד מברכן אף אם לא התחייב בהן, וחלק מהברכות נתקנו על ההנאה האישית של האדם, ורק הנהנה מברכן. "מלביש ערומים", "עוטר ישראל", ו"שעשה לי כל צרכי" הן ברכות על הנאה, ושאר הברכות נתקנו על סדר העולם¹.

הרמב"ם [ה"ט] פוסק: "נהגו העם ברוב ערינו לברך ברכות אלו זו אחר זו בבית הכנסת בין נתחייבו בהן בין לא נתחייבו בהן, וטעות הוא ואין ראוי לעשות כן, ולא יברך ברכה אלא אם כן נתחייב בה". הרמב"ם מביא מנהג השונה בשני דברים מדין הגמ': א. מברכים אף אם לא התחייבו בברכה. ב. מברכים את כל הברכות בבית הכנסת, ולא בשעת חיובן.

הרמב"ם שולל את המנהג הראשון, ולא ברור מדבריו אם הוא שולל גם את המנהג השני. הכסף משנה מפרש, שהרמב"ם שולל גם את המנהג השני. גם אם הרמב"ם שולל גם את המנהג השני, יש לדעת הרמב"ם הבדל בין שני המנהגים. אדם שלא התחייב בברכות השחר ברכותיו הן ברכות לבטלה, אבל המברך בבית כנסת זמן רב לאחר שהתחייב - ניתן לומר שברכותיו ברכות ויוצא ידי חובתו. כך משמע מהשו"ע [סי' מו סע' ב, ח] הפוסק כרמב"ם, שניתן לברך רק ברכה שהתחייב בה, ואף על פי כן מאשר את המנהג לברך את הברכות בבית הכנסת.

ההסבר לדין פשוט. אכן הברכות הללו הן ברכות על הנאה אישית, ואדם שאינו נהנה אינו מברך, אבל הברכות הללו הן ברכות שבת, והצמדתן למעשה אינה מעכבת. ברכות הנהנין וברכות המצוות נאמרות לפני המעשה, ובסמוך לו, אבל ברכות השבח נאמרות לאחר המעשה, ורק לכתחילה יש להצמידן למעשה².

ברכת "א-להי נשמה" קובעת ברכה לעצמה מפאת החריגה הכפולה שהיא חורגת מכללי הברכות: א. אינה פותחת בברוך. ב. אין בה מלכות.

הראשונים מתרצים את החריגה מכללי הברכות בדרכים שונות: הרא"ש [שו"ת כלל ד סי' א] מפרש שברכת "א-להי נשמה" סמוכה לברכת "אשר יצר", ולכן אינה פותחת בברוך. הרא"ה [ס: ד"ה וכי מתער] מפרש שברכת "א-להי נשמה" סמוכה לברכת המפיל, שאומרים לפני השינה. תוס' [יד. ד"ה ימים] מפרשים שברכת "א-להי נשמה" היא ברכת הודאה, וברכות

¹ איני יודע מהי ההבחנה בין שתי הקבוצות הללו, ועיין בטור שמשנה קצת מדברי הרא"ש.

² אמנם הירושלמי כותב שניתן לברך ברכת רעמים וברקים רק תוך כדי דיבור לראייתם. הרמב"ם אינו מביא ירושלמי זה, וכנראה שהוא חולק, אבל השו"ע [סי' רכו סע' ג] פוסק את הירושלמי להלכה, וצ"ע [עיין רמב"ן פסחים ז: ד"ה והא דאמר שמואל, ט"ז רכו סק"ב, ולעיל עמ' 370].

הודאה חותמות בברוך ואינן פותחות בברוך. תוס' בפסחים [קד: ד"ה כל] מפרשים ש"א-להי נשמה" "אינה ברכה אלא שבח ותפלה בעלמא".

להסבר הרא"ש והרא"ה, ברכת "א-להי נשמה" אינה ברכה חריגה, ודינה תואם את כללי הברכות. אולם הסברם קשה. הסברו של הרא"ש ש"א-להי נשמה" שאתה תואם את הברכה מיד כשקם משנתו, לפני שמברך ברכות אחרות³. הסברו של הרא"ה ש"א-להי נשמה" שאתה תואם את הברכה מנהגו לאחר את ברכת א-להי נשמה. אמנם, ניתן לצרף את שיטת הרא"ש והרא"ה להסבר אחד. מדינא דגמ' ברכת "א-להי נשמה" סמוכה לברכת המפיל, אבל אנו קיבלנו על עצמנו שלא לברך את ברכות השחר בידיים מטונפות, ולא כשאנו צריכים לנקבינו, ולכן דחינו אותה לאחר ברכת נטילת ידיים ולאחר ברכת "אשר יצר", ולפיכך סמכנו אותה לברכת "אשר יצר" במקום לסמוך אותה לברכת המפיל.

תוס' בברכות מחדשים כלל חדש בנוסח הברכות, שברכת הודאה אינה פותחת בברוך. כללם של התוס' מסייע מברכת הודאה על גשמים שאף היא אינה פותחת בברוך. על הסבר זה עדיין קשה, שהרי הברכה חסרה מלכות, ואנו פוסקים שכל ברכה שאין בה מלכות אינה ברכה. וצריך עיון.

תוס' בפסחים עונים על שאלה זו, ולדעתם ברכת א-להי נשמה אינה ברכה. כפי שראינו בפסקי הרמב"ם [פ"י ה"א], שחכמים תיקנו אמירות שונות ללא מטבע של ברכה, גם כאן תיקנו חכמים אמירת שבח שאינה ברכה [החתימה "ברוך אתה ה'" אינה מעידה על ברכה]⁴.

ברכת "א-להי נשמה" שונה לפי חלק מהפוסקים משאר ברכות השחר. השערי תשובה [סי' מו סק"ב] מביא בשם העטרת זקנים, שהניעור כל הלילה אינו מברך ברכת "א-להי נשמה" וברכת "המעביר שינה מעיני". לדעת העטרת זקנים נוסח הברכות מעיד שהן נתקנו על ההנאה האישית, ולא על סדר העולם, וגם החולקים על הרמב"ם בשאר ברכות מודים בברכות הללו. כך פוסק גם אליה רבה [אות יב]. הפרי מגדים [במשנה ברורה סקכ"ד] והשערי תשובה מסתפקים בדבר זה, ולכן פוסקים שישמע הברכות מאחר.

הגמ' במנחות [מג:] מביאה שלש ברכות נוספות שמברכים בכל יום: שלא עשני גוי, שלא עשני עבד ושלא עשני אשה, ברכות אלו מברכים בכל יום לכולי עלמא.

הטור [סי' מו] מצטט ברכה נוספת המופיעה בסידורי אשכנז, ברכת "הנותן ליעף כח". הבית יוסף [ד"ה עוד ברכה] מתנגד לאמירתה, כיוון שלא הוזכרה בתלמוד, ואין לחדש ברכות לאחר חתימת התלמוד.

³ הב"ח [סי' ו סע' ה ד"ה אמנם] מוכיח מהרא"ש והטור, שהרא"ש אמר את דבריו רק מדין חסידות וזהירות, ולא מעיקר הדין.

⁴ לפי שיטת התוס' בפסחים ניתן לומר, שאדם אינו מוציא את חברו בברכת "א-להי נשמה", יש דין שומע כעונה בברכה, אבל מניין שיש דין שומע כעונה באמירת שבח?

סיכום

ברכות השחר מתחלקות לארבע קבוצות:

א. ברכות שנתקנו לשבח לקב"ה על שדאג לכל צרכי בני האדם. לדעת הרמב"ם מברכים אותן על ההנאה האישית של כל אחד ואחד, ולדעת הרמב"ן והר"ן מברכים אותן על סדר העולם ומנהגו.

ב. ברכת "א-להי נשמה" וברכת "המעביר שינה מעיני" - לדעת העטרת זקנים והאליה רבה הברכות הללו הן ברכות על הנאה אישית, למרות ששאר הברכות הן על סדר העולם ומנהגו.

ג. שלוש ברכות שתקנו חכמים לברך על המעמד האישי של איש מישראל - שלא עשני גוי, שלא עשני עבד, ושלא עשני אשה.

ד. ברכת "הנותן ליעף כח" - ברכה שלא נזכרה בגמ', ולכן לדעת השו"ע אין לאומרה.

נחלקו הראשונים בהבנת מהות ברכת "א-להי נשמה". רוב הראשונים סוברים שהיא ברכה גמורה למרות שאינה פותחת בברוך ולמרות שאין בה מלכות. תוס' בפסחים סוברים ש"א-להי נשמה" אינה ברכה אלא "שבח ותפלה בעלמא".

הלכה

השו"ע [סי' מו סע' ח] פוסק כשיטת הרמב"ם, שמברכים ברכות אלו רק אם התחייב בהן, אם לא התחייב יברכן ללא שם ומלכות, הרמ"א חולק ופוסק שמברכים הברכות כולן בשם ומלכות אפילו לא התחייב בהן. למעשה נהגו גם הספרדים לברך הברכות בשם ומלכות, וכך יש להורות [ילקוט יוסף, ח"א הלכות ברכות השחר סע' ג, אולם ביום הכיפורים ובתשעה באב שכל ישראל לא נועלים נעליים עדיף לא לברך "שעשה לי כל צרכי" (שם סע' ה)].

המשנה ברורה [סקכ"ד] מביא ספק של האחרונים, אם ניעור כל הלילה מברך ברכת "א-להי נשמה" וברכת "המעביר שינה מעיני", והוא מביא את הכרעת השערי תשובה, שישמע הברכות הללו מאחר.

הרמ"א פוסק שמברכים "הנותן ליעף כח", וכך נוהגים גם הספרדים [ילקוט יוסף שם].